

КОРЕКЦІЯ СТРАХІВ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ АРТТЕРАПЕВТИЧНОГО ВПЛИВУ

Н. О. Бочаріна

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»,
вул. Сухомлинського, 30. м. Переяслав-Хмельницький,
Київська обл., 08401, Україна
e-mail: bocharina@ukr.net

У статті досліджено та проаналізовано психологічні особливості генезу страхів та їх корекцію засобами арттерапії у дітей дошкільного віку. Здійснено теоретичне узагальнення проблеми генезу страхів, яке полягає у визначенні сутності психологічних особливостей цього феномена, критеріїв діагностування і рівнів прояву. Встановлено, що дитячі страхи є деструктивною емоційною реакцією дитини на гостру та хронічну ситуацію наявною чи уявною небезпеки у наслідок дії психотравмуючих факторів (взаємини з батьками, ситуація у родині, переляк, уколи, темрява), що розвивається та формується на підставі відсутності у дитини адекватних сценаріїв реагування на неї. Проаналізовано, що особливостями емоційного розвитку дітей дошкільного віку є високий рівень залежності переважаючого типу емоцій дитини від найближчого соціального оточення, що виявляється у її деструктивному чи конструктивному емоційному розвитку. Встановлено, що найбільш інтенсивний прояв щодо фізіологічного, поведінкового та когнітивного аспектів у дошкільників мають страхи темряви, самотності, тварин. Ці групи страхів є провідними у дошкільному віці. Емпіричне дослідження генезу дитячих страхів у дошкільному віці здійснювалося в наступних аспектах: по-перше це безпосереднє вивчення домінуючої батьківської позиції (конструктивної, деструктивної), рівнів батьківського ставлення (високого, низького, середнього); по-друге вивчення емоційної сфери особистості дошкільника; по-третє вивчення провідних груп страхів та їх актуалізації.

Теоретичний аналіз літератури засвідчив, що для виховання соціально-адаптованих дітей необхідно знижувати рівень їх тривожності і страхів. Найефективнішим засобом у цьому є арттерапія, спеціалізована форма психотерапії, заснована на використанні засобів мистецтва, як правило, образотворчого, її мета полягає в гармонізації розвитку особистості через розвиток здатності самовираження і самопізнання. Саме у процесі арттерапії, дитина потрапляє у природне для неї середовище гри, де допомогою механізмів «переключення» та «сублімації» у процесі цілеспрямованих завдань арттерапевтичного процесу звільняє негативні внутрішні емоції, що допомагає їй позбавитися від деструктивних станів.

Ключові слова: дитячі страхи, арттерапія, дитина дошкільного віку, емоційний розвиток, батьківське ставлення.

In preschool children are investigated and analyzed in the article. The theoretical Psychological features of genesis of fears and their correction by means of art therapy generalization of the problem of the genesis of fears is carried out, which consists in determining the essence of psychological features of this phenomenon, criteria of diagnosis and levels of manifestation. It is established that children's fears are a destructive emotional reaction of a child to an acute and chronic situation of existing or imagined danger due to the effects of psycho-traumatic factors (relationships with parents, family situation, fright, injections, darkness), which develops and is formed on the basis of lack of children scenarios for responding to it. It is analyzed that the peculiarities of emotional development of preschool children is a high level of dependence of the predominant type of emotions of the child on the closest social environment, which is manifested in its destructive or constructive emotional development. It is established that the most intense manifestation of physiological, behavioral and cognitive aspects in preschoolers have fears of darkness, loneliness, animals. These fear groups are leading in the preschool age. An empirical

study of the genesis of childhood fears at preschool age was carried out in the following aspects: first, it is a direct study of the dominant parental position (constructive, destructive), levels of parental attitude (high, low, medium); secondly, the study of the emotional sphere of the preschooler's personality; thirdly, a study of leading fear groups and their actualization.

Theoretical analysis of the literature showed that in order to educate socially-adapted children it is necessary to reduce their anxiety and fears. The most effective means of this is art therapy, a specialized form of psychotherapy based on the use of art, as a rule, visual, its purpose is to harmonize the development of personality through the development of the ability of self-expression and self-knowledge. It is in the process of art therapy that the child enters the natural environment of the game, where through the mechanisms of "switching" and "sublimation" in the purposeful tasks of the art-therapeutic process releases negative internal emotions, which helps her to get rid of destructive states.

Key words: childhood fears, art therapy, preschool child, emotional development, parental attitude.

На думку науковців, страх – це одна з найсильніших емоцій, що істотно впливає на психічний розвиток дитини (К. Ізард, В. Гарбузов, О. Захаров, В. Лебединський, О. Нікольська, А. Прохоров та ін.). Проблема страху є однією із найактуальніших психолого-педагогічних проблем існування сучасної людини та суспільства. Серед усіх емоцій страх є найбільш небезпечною за своїми наслідками в біологічному і в соціальному аспектах життєдіяльності особистості.

Основними чинниками активації, посилення і закріплення дитячих страхів зазвичай виступають: зростання дітей в проблемних сім'ях, у сім'ях, де панують авторитарний, ліберальний чи уникаючий стилі сімейного виховання; несприятлива соціальна ситуація розвитку; ігнорування індивідуальних особливостей психічного розвитку дитини, зокрема особливостей індивідуального реагування на медіапродукти (В. Вілюнас, В. Гарбузов, Г. Еберлейн, Д. Ельконін, О. Захаров, О. Карабанова, М. Осоріна, О. Петрунько та ін.).

Сучасна практична психологія пропонує різні рішення проблеми подолання страхів, при цьому арттерапія розглядається як найбільш адекватний і прийнятний засіб корекції страхів у дошкільників. Нині виникає необхідність розглядати мистецтво не лише як чинник розвитку і формування особи, але і як ефективний засіб профілактики і корекції порушень, збереження здоров'я дітей, захисту дитячої психіки від агресивних дій зовнішнього середовища. Образотворча діяльність є для дітей найбільш доступним і привабливим видом діяльності, яка може бути засобом не лише педагогічної, але і психотерапевтичної корекційної роботи з дітьми дошкільного віку (Я. Коменський, І. Песталоці, К. Ушинський, Н. Фаас, Ф. Фребель, Т. Козакова, Т. Комарова та ін.) Використання арттерапії ґрунтується на тому, що стан внутрішньої «Я» дитини відбивається в продуктах її творчості.

Важливу роль у розробці проблеми особистісного становлення та емоційного розвитку дошкільника відіграють праці відомих вітчизняних психологів та педагогів: О. Кульчицької (формування моральних почуттів), О. Кононко (психологічні основи особистісного становлення дошкільника), С. Кулачківської (емоційні взаємини дитини з дорослими), Т. Поніманської (гуманістичне виховання дітей дошкільного віку в контексті інноваційної педагогічної діяльності), Ю. Приходько (ціннісне ставлення дошкільників до однолітків), С. Тищенко (розвиток внутрішнього світу дитини). Дослідження доводять, що саме в дошкільному віці закладаються основи емоційно-етичної культури особистості.

Деякі аспекти емоційних проявів особистості, що так чи інакше пов'язані з виникненням страхів, досліджувалися у працях Л. Аболіна, П. Анохіна, О. Ананьєва, Г. Бреслава, В. Вілюнаса, Б. Додонова, О. Запорожця, К. Ізарда, Є. Ільїна та ін.

У психології страх розглядають як сильне емоційне збудження (Н. Виноградова, І. Кулагіна); стан страху пов'язується з фрустрацією соціальних потреб людини (Л. Гозман, Л. Грищенко, Н. Жутикова, Н. Левітов); з властивостями особистості (В. Астахов, Б. Братусь, Ф. Василюк, Ю. Забродін, Б. Зейгарник, В. Менделевич, О. Петровський).

Неодноразово підіймалися питання стосовно чинників виникнення страхів у дітей, закономірностей їх перебігу та психологічних механізмів впливу страхів на підростаючу особистість в цілому. Визначенню психологічної природи та чинників страхів, тривоги, фрустрації у дошкільному віці присвячено роботи Р. Байярд, В. Єренкова, І. Кона, Ю. Орлова, Р. Рассела, Д. Скотта, Є. Тарасова, Т. Титаренко.

Механізми впливу мистецтва на психолого-педагогічні процеси досліджували багато авторів: Е. Сеген, Ж. Демор, О. Декролі, Л. Виготський, А. Граборов, В. Кащенко та ін. Е. Сурно, відомий роботами в галузі естетичного виховання, зазначав, що мистецтво є важливим засобом виховання, що впливає на моральність дитини, а також на формування його мислення, уяви, емоцій і почуттів.

Потреба сучасного суспільства в психологічно здорових людях, доступність практичного використання образотворчої діяльності як засобу розвитку психологічно здорової особистості на початкових етапах онтогенезу; в тому числі - через психокоррекцію порушень емоційних станів дітей дошкільного віку та ефективність арттерапії як самостійного напрямку в корекційній роботі визначили вибір теми дослідження. Визначення генезису страхів дітей дошкільного віку та шляхів ефективної їх корекції засобами арттерапії є актуальною проблемою, яка допоможе розв'язати завдання гармонійного розвитку особистості дошкільника, запобігти негативним деструктивним відхиленням у психіці та надасть можливість своєчасної профілактики та корекції невротичних проявів у дітей.

Дитячі страхи, якщо до них правильно ставитися, розуміти причини їхньої появи, найчастіше зникають. Якщо ж вони болісно загострені або зберігаються тривалий час, то це служить ознакою, сигналом неблагополуччя, говорить про нервову ослабленість дитини, неправильне поводження батьків, незнання ними психічних і вікових особливостей дитини, наявності в них самих страхів, конфліктних відносин у сім'ї. При виявленні наявності страху в дошкільника необхідно здійснити психокорекцію. Для цього прийде на допомогу малюнок терапія, тобто їх зображення. Малювання є не лише відображенням в свідомості дітей оточуючої їх дійсності, а й моделюванням, вираженням ставлення до неї. Тому через малювання можна краще зрозуміти інтереси дітей, їх глибинні переживання, в тому числі й страхи [8].

Принципи впливу творів мистецтва на людей цікавили вчених в усі часи. Досліджуючи механізм впливу на людську психіку живопису, театру, музики, танцю, стародавні вчені намагалися визначити роль і місце мистецтва як в процесі відновлення функцій організму, так і у формуванні духовного світу особистості. Вплив мистецтва на людину як спосіб лікування використовувався у Стародавній Греції, Єгипті, Межиріччя, Китаї та Індії. Проте лише в ХХ столітті мистецтву стали офіційно приписувати терапевтичну функцію, ґрунтуючись на конкретних позитивних результатах наукових досліджень. Так, наприклад, у Великобританії М. Річардсон, Дж. Дебуффе та ін використовували образотворче мистецтво для лікування психічних розладів, а в 1940-ті роки малюнки, виконані різними людьми, використовувалися як інструмент дослідження несвідомих процесів [3].

За однією з версій власне термін «арттерапія» був вперше вжитий А. Хіллом. Вчений пов'язує зцілюючі можливості образотворчої діяльності насамперед з можливістю відволікання пацієнта від «хворобливих переживань». Цей термін став застосовуватися до всіх видів терапевтичних занять мистецтвом (музикотерапія, драматерапія, танцювальна терапія тощо). «Арт-терапією» позначають різні за формою і теоретично обґрунтовані варіанти лікувальної та реабілітаційної практики. Одні були ініційовані художниками і реалізовувалися переважно в студіях, організованих у великих лікарнях. Інші допускали елементи психоаналітичного трактування образотворчої продукції пацієнтів та акцентували увагу на їхніх стосунках з аналітиком. У наш час арттерапія являє собою лікувальне застосування образотворчого потенціалу дитини, яка передбачає взаємодію між автором художньої роботи, самою роботою і фахівцем. Створення візуальних образів розглядається як важливий засіб міжособистісної комунікації і як форма пізнавальної діяльності клієнта,

що дозволяє йому висловити ранні або актуальні «тут-і-тепер» переживання, які йому непросто висловити словами [8].

М. Ессекс, К. Фростіг і Д. Хертз відзначають, що експресивна психотерапія мистецтвом є найбільш методом підходящим для роботи з неповнолітніми, і що довгострокові форми психокорекційної роботи з ними можуть бути успішно реалізовані саме на базі шкіл. Основною метою впровадження арттерапії в школи ці автори бачать адаптацію дітей (у тому числі тих з них, хто страждає емоційними і поведінковими розладами) до умов освітнього закладу і підвищення їх академічної успішності. Д. Буш і С. Хайт так само вказують на переваги використання арттерапії в школах і одне з них полягає в кооперації шкільних працівників, включаючи педагогів, психологів та арттерапевтів, а також можливості більш тісного контакту арттерапевта з батьками в інтересах збереження і зміцнення здоров'я дітей [14].

В Україні арттерапія як засіб корекції використовується досить недавно, але вже є успіхи плідної праці науковців-психологів. Нині проблеми арттерапії в нашій державі досліджують багато вчених теоретиків та практиків таких як: А. Бреусенко-Кузнецов, О. Вознесенська, Н. Заболотна, О. Плетка, В. Савінов, О. Скнар, В. Стадник, Т. Яценко та ін. На думку науковців, арттерапія відповідає очікуванням, установкам, традиціям клієнтів в Україні, для яких характерна орієнтація на емоційно-образні переживання, а не раціональний вихід з негативних станів. Особливістю розвитку арттерапії в Україні є те, що вона набирає поширення у соціальній сфері життя та в освіті.

На думку О. Бреусенко-Кузнецова, арттерапія як різновид психотерапевтичного діяння, вимагає поряд з психологічною підготовкою ще й оволодіння технічною стороною деякого виду мистецтв, виявляється міждисциплінарною областю не тільки в зоні психології і медицини, але й на стику з мистецтвознавством і арт-педагогікою [2].

А. Старовойтов, стверджує, що трактування вільної творчості в арттерапії може здійснюватися з тих позицій, що творчість учасників арттерапії не претендуючи на відповідність естетичним канонам класичного мистецтва, тим не менш є повноцінною художньою діяльністю, що має безперечну художню цінність. За своєю природою, на відміну від традиційних форм мистецтва, орієнтованих, як і будь-який елемент масової культури, на «споживання», арттерапевтична творчість не діалогічна, а монологічна, вона звернена до самого автора і вступає в складні відносини з самим художником [8].

Дослідження українських вчених також показують важливість мистецтва і творчості для сучасної особистості. Так, наприклад у дослідженні Л. Подкоритової було виявлено, що творча діяльність і мистецтво є одним з основних джерел психологічної енергії та натхнення. О. Назаренко зазначає, що людина у процесі творчої діяльності, зокрема в процесі арттерапії, задовольняє свою найголовнішу фундаментальну потребу – потребу у самоактуалізації. Творчий процес зцілює і водночас є таким, що глибоко перетворює [12].

В умовах сьогодення, не тільки родина, але й те, що з нею відбувається накладає свій відбиток на появу тривожності та страхів у дитини. Багато сімей вимушені покинути домівки та жити в інших більш безпечних місцях. На думку, О. Вознесенської, саме арттерапія, допомагає переселенцям впоратися з депресією, позбутися негативних переживань, перейти від деструктивної, руйнівної поведінки до конструктивної, творчої [6]. Арттерапія, за словами вченої, адекватний метод роботи з психологічними межами. Для встановлення здорових меж важливе усвідомлення себе, якими ми є насправді, свого тіла, почуттів, обмежень тощо. Завдяки психологічному механізму проекції, який лежить в основі арттерапевтичного процесу, таке усвідомлення набуває екологічної та комфортної форми.

На думку Ю. Гундертайло, арттерапія спрямована на гармонізацію особистості, її середовища, її взаємодію з природою шляхом інтеграції тих частин особистості, досвіду чи соціуму, котрі викликали страхи або агресію у людини. Арттерапія надає можливість виразити особистості себе «іншими голосами»: рухами, кольором, формою, пластикою, глиною, ландшафтом. Усі ці голоси позначають реальність того, що ми не можемо досягнути словом, про що боїмося навіть подумати, не відчуваємо права сказати. Використання

арттерапевтичних методів, що передбачає інтерактивні форми взаємодії всіх учасників процесу, перетворює споживачів на творців й дослідників, котрі самостійно, на власні очі, здатні побачити «вивчені» обмеження та примарні «перспективи» [1].

У дослідження О. Ставицької було виявлено, ефективність застосування методу арттерапії у роботі із дітьми та підлітками. В першу чергу тому, що арттерапія є засобом соціальної адаптації, адже через вербалізацію емоційних переживань, відкритість та специфічну спонтанність при створенні художнього продукту розвиваються здібності до творчості, саморегуляції почуттів і поведінки, діти набувають нового досвіду, вчаться самостійно знаходити вихід із складних життєвих ситуацій [12].

Тому, арттерапія розглядається як метод розкриття переживань дитини, звільнення її від негативних емоційних станів, який допомагає дитині виявити власні внутрішні неусвідомлені переживання та позбавитися від їх деструктивного впливу, за допомогою природнього для неї стану гри та творчості.

На основі аналізу, теоретичних джерел, визначаємо, що арттерапія, як напрямок психокорекції дитячих страхів, особливо у поєднанні образотворча діяльності з казкотерапією та ігротерапією, дає позитивні результати.

Дитина може сприймати світ як розрізнений хаотичний набір елементів, у результаті вона не може знайти своє місце в житті, бути повноцінним членом суспільства. Для того, щоб встановити психологічний комфорт, у дитини є тільки два шляхи: справитись з подіями і змінити ситуацію в потрібному їй напрямку; встановити емоційну рівновагу, не дивлячись на несприятливу ситуацію (в основному за допомогою механізмів психологічного захисту: витіснення, придушення, заперечення тощо). У цьому випадку негативні емоції переходять в особисте безсвідоме, де і накопичуються. Як наслідок, характер взаємодії з середовищем стає в цілому деструктивним. Впливати на таку ситуацію можна по-різному.

У зв'язку з цим вибір стратегії психокорекційної роботи з дитячими страхами повинен, по-перше, будуватися виходячи з принципу взаємозв'язку внутрішньої (інтрапсихічної) і зовнішньої (психосоціальної) детермінації функціонування особистості. По-друге, враховувати закономірності процесу зміни поведінки, який включає наступні стадії: відсутність наміру змінити власне небажану поведінку, обдумування (розгляд можливості змінити поведінку), підготовка (виникнення наміру змінити поведінку), дія (рішуча зміна способу життя і стабільне збереження нового стилю поведінки), підтримка (остаточне подолання небажаного поведінки). По-третє, психотерапевтичні впливи повинні бути спрямовані на зміни в пізнавальній сфері особистості дитини через переконання, навіювання, конфронтацію, прояснення та інтерпретацію малоусвідомлюючого змісту переживань; в емоційній сфері – катарсис, емоційну підтримку, емпатію; у поведінковій сфері – мотивацію, новий емоційний і міжособистісний досвід, підкріплення.

Отже, саме арттерапія – це найбільш м'який метод роботи, контакту з важкими проблемами. Дитина може не говорити, або не може визнати свої проблеми своїми, але при цьому ліпити, малювати, виражати себе через рухи тілом. Організуючи процес арт – терапії враховується саме дитяча фантазія і схильність до ігрової діяльності, саме образотворчі матеріали і предмети ігрової діяльності є для дитини більш важливими «партнерами» комунікації, ніж арттерапевт. Ігровий простір, образотворчий матеріал і образ є для дитини своєрідними засобами психічного захисту і саморегуляції, до яких вона прибігає у важких для себе обставинах. Механізм арттерапевтичного процесу підпорядкований впливу різних чинників, зокрема емоційного стану, мотивів, сили фрустраторів, домінування певних захисних механізмів, інтелекту, соціального оточення, потягів і почуттів. Саме тому, у арттерапії страхів важливим є завдання, які організують діяльність дитини й мобілізує її на боротьбу зі страхом.

Отже, корекція методами арттерапії має наступні завдання [8]:

- виявлення психологічних проблем;
- можливість випустити, відпрацювати агресію і негативні емоції(страхи);
- посилення ефективності психотерапевтичного лікування;

- розвиток творчих здібностей;
- підвищення самооцінки; допомога у встановленні соціальних контактів;
- концентрація на власних почуттях і відчуттях;
- розвиток самоконтролю.

На сьогоднішній день існує безліч методів арттерапії, а все тому, що цей засіб психологічної допомоги охоплює всі сфери мистецтва та творчості. Основними з них є :

- Ізотерапія (робота, пов'язана з образотворчим мистецтвом, ліпленням і малюванням дозволяє розкрити свій творчий потенціал, позбутися комплексів, знайшовши впевненість у собі).
- Казкотерапія (знайомство з казками, які допомагають дітям позбутися комплексів, знайти вихід зі скрутного становища, не втрачати сили і віру).
- Танцювальна терапія (навчання танцям застосовується для позбавлення від комплексів, а також в якості профілактики неврозів).
- Бібліотерапія (використовується для школярів, яким підбирають спеціальну літературу для відволікання від негативних думок, боротьби з неврозами та іншими проблемами емоційного плану).
- Драматерапія (рольові ігри та сценки з нестандартними умовами, які допомагають дитині придбати комунікативні навички та адаптуватися в навколишньому світі).
- Музикотерапія (постукування, хлопки і гра на музичних інструментах, що допомагає позбутися стресу і розвинути художні здібності).
- Ігротерапія (за допомогою іграшок діти моделюють життєві ситуації, випускаючи назовні свої страхи і бажання, а значить, долають психологічні труднощі).
- Кольоротерапія (відомо, що зелений колір допомагає швидше відновити сили, а блакитний - швидко заспокоює; завдяки підбору речей і предметів певного кольору, дитина може вирішити безліч психологічних проблем).
- Пісочна терапія (робота з піском заспокоює, допомагає перемогти комплекси та страхи, знімає емоційну напругу).
- Лялькотерапія (створюючи ляльки, дитина вкладає в них власний біль, звільняючи себе від негативу; така терапія допомагає розкрити себе і позбутися від психологічних проблем).

Арттерапія для дітей – це унікальний спосіб психологічної корекції, що дозволяє якоюсь мірою отримати доступ до переживань таких дітей, активізувати їх, а в деяких випадках і сприяти розвитку практичних навичок. Основними цілями арттерапії є самовираження, розширення особистого досвіду дитини, самопізнання, внутрішня інтеграція особистості (різних її аспектів і компонентів) та інтеграція з зовнішньою реальністю (соціальною, етнічною, культурною). В арттерапії спонтанне малювання і ліплення є різновидом діяльності уяви, а не проявом художнього таланту.

Теоретичний аналіз наукової літератури показав, що страх, як феномен емоційної сфери людини має складну різнопланову будову і може бути охарактеризований: кількісно – за інтенсивністю протікання (низький, середній, високий, надвисокий); якісно – за його детермінантами, тобто які сторони внутрішнього життя дитини фрустровані з боку соціального оточення (афективний, гностичний, психомоторний, вітальний компоненти); змістовно – за видами (ситуативні, особистісно-обумовлені, навіювані) в залежності від того, які соціальні ситуації та стосунки з оточуючими людьми деформуюче впливають на особистість дитини.

Встановлено, що дитячі страхи є деструктивною емоційною реакцією дитини на гостру та хронічну ситуацію наявною чи уявною небезпеки у наслідок дії психотравмуючих факторів (стосунки з батьками, ситуація у родині, переляк, уколи, темрява), що розвивається та формується на підставі відсутності у дитини адекватних сценаріїв реагування на неї. Ступінь її вираженості та передумова виникнення залежить від наявності у дитини негативних індивідуально-особистісних рис та станів (тривожність, збудливість,

фрустрація, спадкові риси, деструктивний емоційний розвиток) та несприятливі зовнішні динамічні впливи. Також переважна більшість страхів обумовлені віковими особливостями розвитку й мають тимчасовий характер.

Визначено, що емоційний розвиток дошкільника за конструктивним типу характеризується наступними особливостями: ситуативна варіативність емоційного реагування, розширення ряду емоційних модальностей (базові – соціальні), соціальне перетворення вираження емоцій, формування структури уявлень про емоції, вербальне позначення емоцій, адекватна реакція на явища і ситуації навколишньої дійсності; диференціація й інтерпретація емоційних станів інших людей; широта діапазону усвідомлюваних емоцій, уміння вербалізувати емоційний стан; адекватний прояв емоцій при спілкуванні. Емоційний розвиток дітей за деструктивному типом має відмінні риси, обумовлені труднощами у спілкуванні з оточуючими, особливо у родині, незадоволеністю соціальними та перцептивними контактами з навколишнім світом. До них відносяться: істотний недолік цілісності розуміння емоційних переживань людей; присутність редуцированої структури знань про емоції, негативна рефлексія по типу невпевненості, тривожності, імпульсивності, страхів.

На основі проведеного теоретичного дослідження, встановлено, що психологічними особливостями генезу страхів у дітей дошкільного віку є залежність емоційного розвитку дитини від зовнішніх та внутрішніх факторів, що впливають на неї, тобто генез страхів відбувається у взаємодетермінації психологічного та соціального.

До внутрішніх факторів відносяться індивідуально-особистісні особливості дитини, негативні емоційні стани: тривожність, імпульсивність, паталогічна уява. До зовнішніх визначних факторів формування дитячих страхів відносяться: родина, засоби масової інформації, відсутність рухливих ігор. До значущих зовнішніх детермінант, що впливають на генез страхів дитини дошкільника, відносяться перш за все вплив батьків, тип їх ставлення та загальна атмосфера у родині, так як саме батьки є джерелом формування перших емоцій дитини, завдяки постійній взаємодії з нею.

Для корекції тривожних станів дітей дошкільного віку та усунення страхів ефективним є метод арттерапії, спеціалізованої форма психотерапії, заснованої на використанні засобів мистецтва, мета якої полягає в гармонізації розвитку особистості дитини через розвиток здатності самовираження і самопізнання. Саме арттерапія надає дитині можливість для вираження негативних почуттів у соціально-прийнятній манері, прискорює прогрес в корекції негативних переживань дитини, дає підстави для інтерпретацій та діагностичної роботи в процесі психологічної роботи, дозволяє працювати з думками і почуттями дитини, які здаються непереборними; сприяє виникненню почуття внутрішнього контролю і порядку у дитини; розвиває і посилює увагу до почуттів; допомагає усунути деструктивні стани.

Застосування арттерапевтичних вправ в корекційній роботі дозволяє отримати наступні позитивні результати: забезпечує ефективне емоційне відреагування; полегшує процес комунікації для замкнених, сором'язливих дітей; чинить додатковий вплив на усвідомлення дитиною своїх почуттів, переживань, емоційних станів; істотно підвищує особистісну цінність, сприяє підвищенню впевненості в собі. Обґрунтовано, що ефективність дослідження емоційної сфери дитини дошкільного віку може бути більш вагомою, якщо для цього використовується комплексний підхід, який дозволяє аналізувати широкий спектр емоційних параметрів діагностованих кількома методиками.

Дитячі страхи являють собою ієрархічну структуру різних за своєю природою і інтенсивністю, які визначаються особливостями особистості дитини, індивідуальним досвідом, прийнятими в данному соціумі установками, а також спільними для всіх людей віковими і статевими закономірностями. Відомо, що чимало страхів, із якими стикаються діти у повсякденному житті та у процесі життєдіяльності є особливою проекцією взаємин, що склалися у сім'ях.

Аналіз теоретичних джерел показав, що одним з головних факторів у генезі дитячих страхів дітей дошкільного віку є стосунки у родині, саме тип батьківського ставлення впливає на розвиток і становлення дитячих страхів. Дослідницьке поле охоплювало виявлення особливостей та змісту страхів дітей, їх індивідуальних особливостей та залежність розвитку страхів від впливу батьківського ставлення. З цієї позиції вивчення визначеного кола питань визначалося в якості ключового завдання дослідження. Саме йому було підпорядковане вироблення конкретного діагностичного інструментарію та процедури використання.

Емпіричне вивчення впливу комплексу факторів на формування та розвиток страхів у дітей дошкільного було проведено на базі ЗДО № 550 м. Києві. До дослідження було залучено – 25 дітей та 39 дорослих. Середній вік досліджуваних дітей – 5-6 років; дорослих – 28-34 роки.

Для досягнення поставленої мети та виконання усіх завдань, були підібрані та проведені наступні методики: з метою аналізу дитячо-батьківських стосунків було використано опитувальник батьківського ставлення А. Варги та В. Століна [5]. Для діагностування проявів деструктивного емоційного розвитку та страхів, використовували наступні методики: методика для виявлення дитячих страхів «Страхи в будиночках» А. Захарова та М. Панфілової [11], опитувальник для оцінки рівня тривожності Г. Лаврентьєвої і Т. Титаренко [10], проєктивний малюнковий тест «Кінестетичний малюнок родини» Р. Бенса, С. Кауфмана [7], що виявляє труднощі у родині очима дитини; статистичні методи обробки результатів дослідження реалізувалися в процесі обробки і перевірки отриманих даних.

Проведене емпіричне дослідження дало змогу зробити висновок окремо по кожній психодіагностичній методиці. За методикою вивчення батьківського ставлення А. Варги – В. Століна [5] були виявлені два домінуючих типи батьківського ставлення: конструктивний та деструктивний. До конструктивного типу належать шкали «прийняття» та «кооперація». Деструктивний тип характеризується шкалами «відкидання», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація» та шкалою «інфантилізація». Кількісні показники типів батьківського ставлення зображено у табл. 1.

Таблиця 1

Кількісні показники за методикою виявлення типів батьківського ставлення за А. Варгою, В. Століним

n=39

Шкали типів батьківського ставлення	Мати n=25		Батько n =14	
	Розподіл батьків			
	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%
1. Прийняття-відкидання	16	64%	9	64,2%
	2	8%	4	28,5%
2. Кооперація	8	32%	3	21,4%
3. Симбіоз	9	36%	1	7,1%
4. Авторитарна гіперсоціалізація	5	20%	6	42,8%
5. Інфантилізація	11	44%	5	35,7%

За шкалою «прийняття-відкидання», яка відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини, з отриманих результатів видно, що більша половини матерів 16 (64%) та батьків 9 (64,2%) приймають свою дитину. Їм подобається дитина такою якою вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй, схвалюють її інтереси і плани, беруть участь у справах дитини, цінують її побажання, радяться з нею. Невелика кількість матерів 2 (8%) та батьків 4 (28,5%) мають низькі показники за даною шкалою, що свідчить про те, що вони схильні сприймати дитину поганою, непристосованою і невдахою. Мати вважає, що дитина не досягне успіху в житті через низькі здібності, невеликий розум, погані схильності.

Здебільшого батьки відчують до дитини злість, досаду, образу тобто проявляють такий стиль батьківського ставлення як «відкидання»

За шкалою «кооперація» виявлено високі показники у 8 матерів, що складає 32% та у 3 батьків це 21,4% від досліджуваної групи. Отримані дані характеризують такий тип батьківського ставлення за яким батьки зацікавлені у справах і планах дитини, намагаються у всьому допомогти дитині, співчують їй. Батьки високо оцінюють інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчують почуття гордості за неї. Вони заохочують ініціативність і самостійність дитини, прагнуть бути з нею на рівних. Батьки постійно проявляють довіру до дитини, намагаються враховувати її точку зору.

За шкалою «симбіоз», яка відображає міжособистісну дистанцію у спілкуванні з дитиною, виявлені наступні результати – у 9 матерів, що складає 36% та у 1 батька, що складає 7,1% – дистанція у спілкуванні з дитиною занадто мала. Це свідчить про те, що батьки відчують себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, відгородити її від труднощів у житті. Батьки постійно відчують тривогу за дитину, дитина їм здається дуже маленькою і беззахисною. Тривога батьків, здебільшого матерів, підвищується, коли дитина починає бути автономною в силу обставин, тому що по своїй волі батьки не надають дитині самостійності ніколи. Це може пояснюватися як віком дітей, так і підвищеною особистісною тривожністю самих батьків.

За шкалою «авторитарна гіперсоціалізація», що відображає форму і напрямок контролю за поведінкою дитини, виявлено високий рівень у 5 матерів, що складає 20% та у 6 батьків, що складає 42,8% з усіх досліджуваних батьків. Даний тип батьківського ставлення характеризується авторитаризмом. Батьки вимагають від дитини беззастережної слухняності і дисципліни. Намагаються нав'язати дитині в усьому свою волю, не в змозі враховувати її точку зору. За прояв свавілля дитину суворо карають. Батьки пильно стежать за соціальними досягненнями дитини, її індивідуальними особливостями, звичками, думками, почуттями. Цей тип виховання, пов'язаний з батьківською орієнтацією, стає дедалі поширеним. Матері народжують дітей, оскільки «так має бути», а виховують дитину «як має бути». Батьки суворо регламентують життя дитині, не рахуючись із її індивідуальним режимом та бажаннями. Не виключено, що за такого типу стосунків у дитини формується зовнішній бік відповідальності, що виражається в дисциплінованості.

За шкалою «інфантилізація, чи маленький невдаха», яка відображає особливості сприйняття і розуміння дитини батьками, досліджувана група показала наступні результати: 11 матерів, що складає 44% та 5 батьків, що складає 35,7% показали високі показники, що є свідченням такого типу батьківського ставлення, за яким в батьків є прагнення інфантилізувати дитину, тобто бачать свою дитину молодшою у порівнянні з реальним віком, приписують їй особисту і соціальну неспроможність. Інтереси, захоплення дитини, її думки і почуття здаються батькам дитячими, несерйозними. Дитина вважається не пристосованою, не успішною, відкритою негативним впливам. Батьки не довіряють дитині, нарікають на її неуспішність і невправність. У зв'язку з цим батьки намагаються захистити дитину від труднощів життя і суворо контролювати її дії.

На основі кількісного аналізу даних, отриманих за визначеною методикою та результатів спостереження було виділено три рівні (високий, середній, низький) батьківського ставлення до дітей та їх показники. Кількісні показники рівнів показано в табл.2.

Таблиця 2

Кількісні показники рівнів батьківського ставлення

n=39

Рівні батьківського ставлення	Розподіл батьків	
	Абс. к-сть	%
Високий	25	64,1 %
Середній	9	23,07%
Низький	5	12,8%

Під високим рівнем, розуміємо батьківське ставлення, конструктивного типу, що проявляється у вигляді «прийняття» дитини та «коопераційному» варіанті стосунків з нею. Батьківське ставлення високого рівня, що складає 64,1 % від усіх сімей, характеризується наступними показниками: відкритістю до спілкування, благополуччям дитини в оточенні дорослих; повними глибокими знаннями психології дитини дошкільного віку; повага до індивідуальності та самостійності дитини; емпатія, схвалення і прийняття інтересів і планів; помірний контроль та моніторинг, задля того, щоб зорієнтувати дитину у просторі, а не для повного її контролю.

Під середнім рівнем – сумісність компонентів конструктивного та деструктивного типів ставлення, що проявляються у «прийнятті» дитини, але в «сімбіотичному» варіанті стосунків. Батьківське ставлення середнього рівня, що складає за даними дослідження 23,07% характеризується наступними ознаками: наявністю занепокоєння, ворожості, дискомфорту в сім'ї; недолік уваги до дитини; середній рівень тривожності; часткові знання батьків про виховання та психологію дітей дошкільного віку; обмеження самостійності дитини; сурове розмежування стосунків «дитина-дорослий».

Під низьким рівнем, розуміємо деструктивний тип батьківського ставлення, який знаходить своє відображення у «відкиданні» дитини, у «інфантилізованому» та авторитарному варіанті ставлення до неї. Показниками батьківського ставлення низького рівня, який складає 12,8%, є наступне: страх, висока емоційна напруга; емоційне відкидання; відсутність діалогу між батьками та дітьми; незнання батьками питань виховання та психології дітей дошкільного віку; неповага до дитини, суворий контроль за дитиною, авторитарність.

За методикою виявлення дитячих страхів «Страхи в будиночках» А. Захарова та М. Панфілової [11] були отримані дані, що характеризують провідні страхи дошкільного віку, подані у табл.3.

Таблиця 3

Кількісні показники типів страхів на рівні нормативних характеристик та наявні страхи за методикою виявлення дитячих страхів «Страхи в будиночках» А. Захарова та М. Панфілової

n=25

Групи страхів		Норма		Реальні (виявленні)	
		Розподіл дошкільників			
		Дівчата	Хлопці	Дівчата n=13 (%)	Хлопці n=12 (%)
1	2	3	4	5	6
1.	Медичні страхи – біль, уколи, лікарі, хвороби	100 %	40%	13 (100%)	9 (75%)
2.	Страхи пов'язані з заподіянням фізичної шкоди – транспорт, несподівані звуки, пожежа, війна, стихії	100%	60%	13 (100%)	10 (83,3%)
3.	Страх смерті	100%	70%	13 (100%)	9 (75%)

1	2	3	4	5	6
4.	Страх тварин	90%	70%	12 (92,3%)	9 (75%)
5.	Страхи казкових персонажів	50%	80%	8 (61,5%)	10 (83,3%)
6.	Страх темряви і кошмарних снів	60%	40%	9 (75,1%)	6 (50%)
7.	Соціально-опосередковані страхи – людей, дітей, покарань, запізнь, самотності	70%	100 %	11(84,6%)	11(91,6%)
8.	Просторові страхи – висоти, глибини, замкнутих просторів	90%	40%	8 (61,5%)	7 (58,3%)

За категорією медичні страхи, до яких відносяться біль, уколи, лікарі, хвороби було виявлено, що у дівчат ці страхи привалюють у 13 осіб (100%), а у хлопців у 9 осіб (75%), що відхиляється від норми, та є підвищеним рівнем. Причини виникнення даного страху пов'язані з болем, який сам по собі є джерелом сильних негативних емоцій.

За категорією страхи, пов'язані із заподіянням фізичної шкоди – транспорт, несподівані звуки, пожежа, війна, стихії, виявлено, що у 13 дівчат (100%) наявним є даний страх, та у 10 хлопців (83,3%), що є більшим за норму. Причини виникнення даного страху пов'язані із зменшенням безумовно-рефлекторних, інстинктивно обумовлених страхів, вони мають переважно умовно-рефлекторну природу.

За категорією страх смерті, батьків та своєї, маємо наступні результати, у 13 дівчат (100%) даний страх є наявним, та у 9 хлопців(75%). Причини виникнення даного страху пов'язані з характером побоювань, що нагадують про неї, підкресленим і певним чином сфокусовані інстинктом самозбереження

За категорією страх тварин виявлені наступні результати – 12 дівчат (92,3%) мають актуалізованим даний вид страху, також у 9 хлопців (75%). Страхи тварин пов'язані з непереносимістю емоційного спотворення образу близької людини, відчуження від неї, потребою в ласці і любові.

За категорією страхи казкових персонажів, отримали наступні результати – у 8 дівчат (61,5%) є даний вид страху наявним та у 10 хлопців-дошкільників (83,3%). Страхи казкових персонажів пов'язані з непереносимістю емоційного спотворення образу близької людини, відчуження від нього, потребою в ласці і любові.

За категорією страх темряви і кошмарних снів, було визначено актуалізованим даний страх у 9 дівчат (75,1%) та у 6 хлопчиків (50%). Страхи кошмарних снів і сновидінь пов'язані з виникненням почуття страху і жаху, пережитого у минулому, емоційний слід, який зберігається в пам'яті до теперішнього часу. Жах – це емоційне шокове, гостре переживання.

За категорією соціально-опосередковані страхи – людей, дітей, покарань, запізнь, самотності, отримали такі результати – 11 дівчат (84,6%) мають цей вид страху, що є дещо завищеним показником згідно норм, та у 11 хлопчиків (91,6%) є наявним цей вид страху. Основа даного страху лежить в невизначеному і тривожному очікуванні якогось нещастя.

За категорією просторові страхи – висоти, глибини, замкнутих просторів, виявили, що 8 дівчат (61,5%) мають наявним даний вид страху та у 7 хлопців (58,3%). Причини виникнення даного страху розглядаються в якості природного сигналу небезпеки.

За результатами методики А. Захарова та М. Панфілової «Страхи в будиночках» в групі виявлено наявність емоційних форм страху, обумовлених інстинктом самозбереження, які виражаються в боязні заподіяння фізичної шкоди. Дана категорія дітей характеризується підвищеною тривожністю, плаксивістю, обережністю, страхом залишатися на самоті або навпаки надмірною замкнутістю.

Отже, наявні страхи, виявлені в дошкільників, є дещо завищеними на відміну від вікових норм, головними страхами дошкільників виявляються – страхи покарання, тварин, смерті, спізнитися, хвороби.

За методикою-опитувальником для вивчення та оцінки рівня тривожності Г. Лаврентьєвої і Т. Титаренко [10], маємо кількісні показники рівнів тривожності, що відображені у табл. 4.

Таблиця 4

**Кількісні значення рівнів тривожності за опитувальником
Г. Лаврентьєвої, Т. Титаренко**

n = 25

Рівень тривожності	К-сть досліджуваних	%
Високий	5	20 %
Середній	9	36 %
Низький	11	44 %

Високий рівень тривожності є наявним у 5 досліджуваних дітей, що становить 20% від загалу, це свідчить про часте відчуття дитиною неконкретної, невизначеної загрози, відчуття небезпеки, вияв психічного неблагополуччя особистості, що проявляється у боязкості, невпевненості в собі і своїх рішеннях, емоційному неспокою. Високий рівень тривожності дитини характеризується підвищеною чутливістю, занепокоєнням, нервозністю і підвищеною руховою активністю. За такого рівня можуть проявлятися фізіологічні ознаки підвищеної тривожності у вигляді пришвидченого дихання, появи почервоніння на шкірних покриттях і переривчастою мови.

Середній рівень тривожності, виявлено у 9 дітей, що становить 36%, що свідчить про нерішучість, загострене почуття відповідальності, внутрішній потребі відповідати очікуванням інших.

Низький рівень тривожності, визначено у 11 дошкільників, що складає 44% дітей та вказує на відсутність занепокоєння, спокійну, конструктивну поведінку, емоційний спокій.

Аналіз результатів за проективною методикою «Кінестетичний малюнок родини» Р. Бенса, С. Кауфмана [7], дав змогу отримати наступні результати, що відображені у табл.5.

Таблиця 5

**Кількісні показники характеристики сімейної ситуації очима дитини, за проективною
методикою «Кінестетичний малюнок родини» Р. Бенса, С. Кауфмана**

n = 25

Симптокомплекс	Розподіл дошкільників	
	Абс. к-сть	%
1. Сприятлива сімейна ситуація	16	64 %
2. Тривожність	6	24 %
3. Конфліктність в сім'ї	4	16 %
4. Почуття меншовартості у сімейній ситуації	3	12 %
5. Ворожість в сімейній ситуації	2	8 %

«Сприятливу сімейну ситуацію» показали 16 (64%) досліджуваних осіб, що говорить про конструктивну батьківську позицію, комфортну позицію дитини у родині. Про це свідчить загальна діяльність усіх членів родини, переважання людей на малюнку, зображення усіх членів родини, відсутність ізольованих членів родини, відсутність штриховки малюнка дитиною, гарна якість ліній малюнку, відсутність показників ворожості, адекватне положення людей на малюнку. Це є свідчення гармонійного розвитку дитини у родині завдяки спільності усіх виховних зусиль батьків щодо дитини, відчутті нею комфорту, спокою та підтримки з боку батьків, відсутністю тривожності та конфліктності.

Наступні 6 дітей, що становить 24% від загалу показали, стан «тривожності» у своєму сприйнятті ситуації у родині, на це вказує багато штриховки на малюнку, основи лінії з сильним натиском, велика уважність до зображення дітей, привалювання речей на малюнку (книжки, столи, іграшки), двійні та переривчасті лінії, підкреслювання окремих деталей. Все це та відповіді дітей на запитання після проведення методики, свідчать про тривожний стан дитини у родині, через можливе сімейне неблагополуччя, деструктивні методи виховання та загальний емоційний фон взаємин у родині.

«Конфліктність у родині» встановлено у 4 дітей (16%), на це вказує ряд ознак, таких як існуючі намальовані бар'єри між зображеними фігурами, стирання окремих фігур, відсутність окремих деталей тулуба у певних фігур, виділення та відокремлення певних фігур, неадекватний їх розмір у порівнянні з іншими фігурами, невідповідність у вербальному описанні малюнка, привалювання на малюнку речей, відсутність членів родини на малюнку («вийшов», «немає вдома»); зображення члена родини, що стоїть спиною. Що є свідченням того, що дитина відчуває неспокій у родині, через сварки батьків, між собою та з нею, відчуття занепокоєння та тривожності, відсутність комфортності та гармонії у родині, що створює ситуацію емоційного неблагополуччя у дитини.

«Почуття меншовартості в сімейній ситуації» визначено у 3 дітей (12%), про це свідчать наступні ознаки: сама дитина зображує себе непропорційно маленькою відносно інших; зображення фігур відбувається на нижній частині листа; лінії слабкі та переривчасті; ізоляція дитини від інших членів родини; дуже маленькі фігури; нерухома фігура дитини у порівнянні з іншими членами родини; відсутність дитини взагалі на малюнку; дитина стоїть на малюнку спиною.

«Ворожість в сімейній ситуації» виявлена у 2 дітей, що становить 8% від загалу, про це говорять наступні характеристики малюнку: одна з фігур зображена на другій стороні аркушу; агресивність у позиції зображеної фігури; закреслена фігура; деформована фігура; обернений профіль; руки розкидані у сторони; пальці довгі та підкреслені.

Узагальнюючи результати експериментального дослідження емоційної сфери дитини дошкільника, видів страхів, які є наявними в цьому віці та вплив типу батьківського ставлення на розвиток дитячих страхів, було виявлено що тип емоційного розвитку (конструктивний чи деструктивний) дитини дошкільника напряму залежить від взаємин у родині. Отримані результати дають підставу стверджувати, що саме родина має ціннісно-рольову значущість у формуванні та розвитку страхів у дітей.

Був проведений кореляційний аналіз між показниками емоційного розвитку дитини (рівнями тривожності, наявністю та кількістю страхів) та батьківсько-дитячими стосунками у кожному з визначених рівнів батьківського ставлення (високого, середнього, низького).

Високий рівень батьківського ставлення, якій становить 64,1% та визначається у низькому рівні контролю, високій автономності дитини, намаганнях привчити дитину до самостійності, прийняття її та довіра до неї взаємопов'язаний зі сприятливою сімейною ситуацією з погляду дитини (64% дітей), низьким рівнем тривожності (44% дітей). Діти з низьким рівнем тривожності мають наступні страхи: смерть батьків, померти самому, темряви, страшних снів та казкових персонажів.

Середній рівень батьківського ставлення – сумісність компонентів конструктивного та деструктивного типів ставлення, що проявляються у «прийнятті» дитини, але в «сімбіотичному» варіанті стосунків, становлять 23,07%, що взаємопов'язано та відповідає середньому рівню тривожності у дітей та становить 36%, з відчуттям конфліктності у сімейній ситуації з погляду дитини (16%), почуттям меншовартості у сімейній ситуації (12%), з почуттям ворожості у родині очима дитини (8% дітей). Дітям з середнім рівнем тривожності властиві страхи смерті батьків, власної смерті, темряви, страшних снів, казкових персонажів, тварин, покарання, болі, пожеги та вогню.

Розглянемо кореляційні зв'язки отримані у вибірці семей де відмічається завищений контроль за дитиною, гіперсоціалізованість, авторитарне ставлення до дитини. Виразне авторитарне ставлення батьків виявляє деструктивний емоційний розвиток дитини. Так,

низький рівень батьківського ставлення, який становлять 12,8% батьків відповідає та взаємопов'язаний з високою тривожністю дітей (20 %), з відчуттям занепокоєння та тривожності у родині з погляду дитини (24%). Також було визначено, що дітям з високим рівнем тривожності притаманні страх смерті батьків, чи власної смерті, різких звуків, тварин, покарання, казкових персонажів, темряви, страшних снів, пожегу та вогню, уколів та болю, страх одного з батьків.

Наявність тривожності не залежить від того, реалістичний у дитини страх чи містичний. Чим більше страхів у дитини, тим більш тривожною вона є, існує значущий зв'язок між рівнем тривожності і кількістю страхів у дитини.

Отже, визначені в ході констатувального експерименту види страхів дошкільника, доводять що емоційний розвиток дошкільника, залежить від ситуації у родині. Конструктивний стиль батьківського ставлення сприяє розвитку гармонійної особистості, яка має низький рівень тривожності та повноцінне самопочуття у родині, у той час дані деструктивного батьківського ставлення, свідчать, що у дитини велика кількість страхів, високий рівень тривожності та почуття конфліктності, власної меншовартості та занепокоєння у родині.

Теоретичне дослідження та аналіз особливостей прояву страхів дітей дошкільного віку, вказують на необхідність впровадження спеціальної психолого-педагогічної роботи з метою оптимізації особистісно-емоційної сфери дітей. Враховуючи особливості актуального рівня страхів та станів тривожності у дітей, була розроблена корекційно-розвивальна програма подолання страхів, негативних емоційних станів засобами арттерапії.

Методологічним підґрунтям для створення корекційної програми став культурно-історичний підхід розвитку психіки і особистості, розроблений Л. Виготським. У цьому підході вчений пропонує розглядати соціальне середовище не як один з факторів, а як головне джерело розвитку особистості. Як пише Л. Виготський, кожна психічна функція з'являється на сцені двічі – спершу як колективна, соціальна діяльність, а потім як внутрішній спосіб мислення дитини. Саме співпраця з іншими людьми є головним джерелом розвитку особистості дитини, а найважливішою рисою свідомості є діалогічність [4]. Також, у створенні психологічної програми використано психодинамічний підхід, розроблений А. Фройдом, М. Кляйном, Г. Хак-Хельмутом. Сутність його полягає в тому, що виходить з динамічного розуміння психічних явищ «як прояви боротьби душевних сил, як вираження цілеспрямованих тенденцій, які працюють згідно один з одним або один проти одного» [8]. Умовами подолання страхів та формування у дітей дошкільного віку позитивної життєвої мотивації є опора на досвід, що позитивно переживається.

На основі аналізу наукової літератури та отриманих у констатувальному дослідженні результатів, було конкретизовано основну мету в таких завданнях психологічної програми корекції страхів дітей дошкільного віку засобами арт - терапії :

- Допомогти дітям встановити довірливі стосунки з однолітками, подолати почуття самотності й покинутості, тривожності.
- Здійснити вербалізацію страхів.
- Подолати основоположні страхи дітей дошкільного віку (темряви, несподіваного впливу, замкнутого простору, болю, тварин, глибини, висоти).
- Сформувати навички та вміння конструктивного реагування на психоемоційне напруження.
- Сприяти розвитку почуття захищеності та самоцінності.
- Удосконалити навички емпатії та моральної рефлексії.
- Зняття напруги, гармонізація емоційного стану дитини.
- Сприяти розширенню уявлень дітей-дошкільнят про емоції, спонтанності самовираження, зміні негативних емоційних станів.
- Удосконалити почуття емоційного благополуччя дитини-дошкільника шляхом зменшення невротичних переживань.

- Озброїти дитину моделями поведінки у психотравмуючих ситуаціях.

Впровадження програми включало в себе два етапи. Перший етап – роботу практичного психолога з дітьми; другий – корекційно-розвивальну роботу із дітьми.

У межах корекційної роботи з дітьми були проведені індивідуальні та групові техніки арттерапії. Система роботи психологічної програми базувалась на таких принципах: поєднання виховного і тренувального аспектів; комплексного використання активних групових методів навчання; дотримання загальноприйнятих норм групової роботи; акцентування на актуалізації та вербалізації страхів; емоційної насиченості засобів зворотнього зв'язку.

Реалізація поставлених завдань здійснювалася на засадах особистісно орієнтованої корекції. Сутність такого впливу полягала у суб'єкт-суб'єктивному творчому співробітництві всіх учасників експерименту; діагностично-стимуляційному способі організації творчого пізнання; діяльнісно-комунікативній активності дітей, проектуванні практичним психологом індивідуальних досягнень дошкільників у розвитку позитивних емоційних реакцій та відпрацюванні деструктивних емоційних станів; врахуванні в змісті, методиках, системі оцінювання широкого діапазону особистісних потреб та проблем дітей у розвитку емоційно-ціннісної сфери.

Широкі можливості в розв'язанні поставлених завдань корекції страхів містить у собі арттерапевтичний тренінг, де практика психологічного впливу базується на активних та творчих методах роботи з дітьми. Специфіка арттерапії полягає в цілеспрямованому використанні групової динаміки та творчого потенціалу кожної дитини.

Основним засобом корекційно-розвивальної роботи став арттерапевтичний тренінг «Корекція страхів дітей дошкільного віку засобами арттерапії». Психокорекційна програма включала 12 занять, кожне з яких тривало по 90 хвилин і проводилося один раз на тиждень.

Під час створення корекційно-розвивальної програми арт – терапевтичного тренінгу дотримувалися принципу наступності на заняттях, забезпечуючи цілісність та системність психологічних впливів.

До тренінгу увійшли заняття, які спрямовані на формування навичок та вмій вироблення адекватних стереотипів реагування на психоемоційне напруження, що сприяє розвитку почуття захищеності та самоцінності дитини; застосовувалися техніки та прийоми на удосконалення навички зняття напруги, гармонізацію свого емоційного стану, методи, що сприяли розширенню уявлень дітей-дошкільнят про емоції, спонтанності самовираження, зміні негативних емоційних станів на позитивні.

З цією метою були підготовлені вправи на зразок: «Лабіринт страхів», «Страшний малюнок на підлозі» [9], Вправа «Малюємо маски» [6], Вправа «Пляма страху», Вправа «Одягни страшилку», Вправа «Моє доросле майбутнє», Вправа «Лікарня» [13]:

Вправа «Лікарня»

Мета: викликати в дітей співпереживання об'єктам страху.

Інструкція. Дітей просять закрити очі і уявити яку-небудь страшну істоту, яку зазвичай бояться всі діти. Після цього пропонують намалювати того, кого вони уявили. Потім дорослий повідомляє, що у страшної істоти дуже болять зуби, розпухла щока. Кожній дитині потрібно намалювати на його обличчі страждання (сльози, пов'язку тощо). Потім дорослий розповідає, що ця істота боїться йти до лікаря, вона, так само як і діти, не любить лікувати зуби. Дитині потрібно перетворитися на доброго і уважного лікаря, якого ніхто не боїться, і «вилікувати» цю страшну істоту – намалювати її заново, але вже веселим і щасливим.

Вправа «Моє доросле майбутнє»

Мета: сприяти підвищенню самооцінки дітей.

Дітям пропонується намалювати себе в майбутньому. Після того, як малюнки закінчені, всі обговорюють, що ж дозволило дітям досягнути такого прекрасного майбутнього. Які зусилля їм пришлось прикласти для цього?

Вправа «Пляма страху»

Мета: об'єктивувати страх та надати йому позитивний аспект, прослідкувати зміни, які можливі під час трансформації страху.

Інструкція. Пропонується намалювати пляму страху, будь-яких розмірів, кольору та форми, без обмежень. Далі пропонується зробити його смішним (розмалювати) або додати будь-які елементи. Потім на аркуші написати 5 аргументів, чому ваш страх смішний: він смішний, тому що... Умовно можна вважати, що це власне і є характеристика страху.

Аналіз малюнку: під час роботи важливо звертати увагу на форму фігури страху, колір та додаткові елементи на малюнку.

Питання для обговорення: Який ваш страх? Чи може він вас лякати? Чи подобається він тепер вам? Що ви відчуваєте дивлячись на свій малюнок? Як можна назвати цей страх? Що змінилося в малюнку? Як змінився ваш настрій під час малювання? Як змінилась пляма, яка форма утворилася? [13].

Вправа «Малюємо маски»

Мета. Для корекції різноманітних страхів, для «пожвавлення» страху в зображенні і разом з тим усвідомлення його умовного характеру, довірчі стосунки, які складаються на занятті між учасниками, посилюють потрібний результат.

Матеріали: сангіна, художнє вугілля, аркуші паперу формату А4, листи ватману (по одному для роботи кожної підгрупи), клей, м'який ластик, шматочки крейди, кольорові олівці, фломастери, гуаш, акварельні фарби. Можуть знадобитися сірники і ємність, в якій можна безпечно спалювати малюнки.

Інструкція. Учасники займають місця для індивідуальної роботи. Можна почати з різних вправ з кольором. Наприклад, учасникам пропонують згадати, які почуття вони найчастіше випробовують, намалювати їх фарбами у вигляді різнокольорових плям, підписати назви. Можна запропонувати учасникам зобразити за допомогою ліній і кольору певні емоції: страх, любов, злість. Основна умова: рисунки повинні бути абстрактними, тобто не містити конкретних образів, піктограм, символів-штампів (сердечка, квіточки, стріли і ін.) Кожен працює самостійно. На зображення однієї емоції відводиться 2-3 хвилини. На цьому етапі обговорення зазвичай не проводиться; якщо в групі існує сильна потреба поділитися враженнями, треба направити вербальне самовираження учасників на обговорення їхніх почуттів, мотивів вибору кольору, форми, але не аналізувати власне образотворчу продукцію.

Актуалізація емоції страху. Учасники займають місця на стільцях, розставлених по колу. Інструкції ведучого: «Всім – і дорослому, і дитині – знайоме почуття страху. Закрийте очі і уявіть ситуацію, коли вам було страшно, і свої відчуття. Придумайте цього назву. Відкрийте очі. Розкажіть про свої почуття».

Бажано, щоб першим говорив той учасник, на обличчі якого ведучий побачив найбільш сильні емоції. Якщо він відмовляється, не можна примушувати його говорити. Можливий і інший варіант: всім присутнім пропонують розділитися на пари і розповісти один одному найстрашніші сни або історії з життя.

Індивідуальна робота – «матеріалізація страху». Учасники знову займають місця для індивідуальної роботи. Інструкції ведучого: «Намалюйте свій страх на аркуші паперу. Необов'язково-кому показувати результат. Робіть з малюнком усе, що вам хочеться. Його можна зім'яти, порвати, спалити або знищити іншим способом».

Після того як учасники розправилися зі своїми матеріалізованими в малюнках страхами, їм пропонується наступна інструкція: «Намалюйте на аркуші паперу страх у вигляді маски, використовуючи сангіну або художнє вугілля. По чорному або коричневому фону можна малювати білою крейдою або висвітлити контури зображення гумкою. Відірвіть пальцями зайвий папір – фон малюнка. Ножицями користуватися не можна». Можлива інтерпретація деяких ознак маски. Інформативний розмір, зображена емоція, наявність таких елементів, як очі, рот, зуби, вуха, роги та ін.

Ритуальна драматизація – «спонтанний театр». Створюється ситуація «публічного» проживання страху. Для спільної творчості учасники об'єднуються в підгрупи по 3-5 осіб. Інструкції ведучого: «Розгляньте зображення масок. Обміняйтеся враженнями. Придумайте назву і зміст історії, в якій маски були б головними дійовими особами. Розташуйте їх на аркуші ватману і домалює картину, використовуючи будь-які матеріали. Розподіліть і програйте ролі відповідно за придуманим сюжетом. Кожен буде говорити від імені своєї маски».

Потім кожна група виходить на імпровізовану сцену. Решта учасників в цей час – глядачі. Виходить невеликий спектакль, причому, як би не був страшний первісний сюжет, у момент озвучування він викликає сміх і у акторів, і у глядачів.

Заключний етап – обговорення. У процесі колективної рефлексії кожен учасник вербалізує власні враження, наприклад, відповідаючи на питання:

1. Що ти відчував, коли працював один, з групою, що відчуваєш зараз?
2. Як працювала група? Кому належить ідея сюжету, назви?
3. Як можна допомогти собі та іншим, якщо раптом стане страшно?
4. Якого кольору твої почуття, коли буває страшно?
5. Якого кольору твої почуття зараз?

Одночасно обговорюються індивідуальні малюнки, виконані на етапі «настройки» [6].

Вправа «Лабіринт»

Мета: Зруйнувати стереотипне сприйняття агресивних персонажів казок і фільмів.

Інструкція. 1 етап. Підготовчий – «Ми з вами вже побували в казкових подорожах. На нашому шляху зустрічалися страшні істоти. Ми їх перемогли за допомогою чарівних талісманів. А сьогодні я хочу запропонувати вам влаштувати веселий і галасливий лабіринт, де живуть різні страхи, але вони будуть смішні і зовсім не страшні. У ролі ляльок будуть страхи. Зараз я кожному роздам малюнок із зображенням порожнього лабіринту».

2 етап. Малювання страхів в лабіринті – «Давайте кожен «заселив» лабіринт своїми страхами, але нехай вони будуть безглуздими і смішними». Після виконання завдання діти показували свої роботи групи.

3 етап. Театралізація – «А тепер давайте запалимо нашу чарівну лампу, вистава починається!» Діти говорять від імені свого страху. Було запропоновано їм змінити свої голоси, спробувати зробити їх грубими, гучними, страшними. Вони керували своїм страхом, бачачи і відчуваючи, що вони вже зовсім не страшні. «Страху більше немає, ми перемогли його і перестали боятися. Страхи стали смішними, безглуздими, навіть жалюгідними. З цими страшилками ви можете зробити все, що хочете.

4 етап. Рефлексія – Дітям було запропоновано поділитися враженнями від малювання лабіринту. Розповісти про те, які почуття були у них на початку роботи, які – в процесі малювання, які – з'явилися зараз. Як змінилися почуття? Що сталося зі страхом? Який зараз настрій у дітей? [12].

Отже, усвідомлення сутності страхів відбувалося в особистій практичній діяльності дитини, психолога та батьків крізь призму засвоєння ними системи знань про різні сфери людської діяльності, про засоби перетворення дійсності негативних емоцій на позитивні, вміння впливати на свої страхи.

Запропонована психологічна програма виявилась ефективною, оскільки після її впровадження діти дошкільного віку продемонстрували нижчий ніж у попередньому дослідженні актуалізований рівень страхів та тривожності.

Розвиток позитивних емоцій та подолання страхів та тривожних станів зумовлено цілеспрямованим подоланням особистісних показників прояву тривожності, емоційного напруження, деструктивних реакцій.

Ефективність формувальних впливів оцінювалась якісними та кількісними методами. Для оцінки результативності занять був організований поточний контроль за допомогою прийомів оперативної діагностики та ігрових технік. Підсумковий контроль забезпечувався

аналізом змісту висловлювань учасників на завершальному занятті, щоденникових записів, безпосереднього змісту й символіки психомалюнків та результатів письмового опитування.

Організаційно-методичне забезпечення експериментального (контрольного) дослідження результатів корекції страхів дошкільників було здійснено шляхом повторної діагностики.

Порівняння кількісних даних, отриманих на початку та після завершення формуального експерименту показало, що застосування психологічної корекційної програми призвело до позитивних змін у подоланні страхів у дітей дошкільного віку. Порівняно з результатами констатувального експерименту: більш ніж у два рази зменшилася кількість дітей з високим рівнем прояву тривожних станів та страхів й помітно збільшилася кількість тих, хто має низький рівень прояву деструктивних емоційних станів.

Щоб визначити формувальний вплив психологічної програми корекції страхів дошкільників засобами арттерапії, було зроблено порівняння результатів первинної діагностики з результатами повторної діагностики. Результати відображені у табл.6.

Таблиця 6

Порівняльна таблиця кількісних показників типів страхів на рівні нормативних характеристик та наявні страхи за методикою виявлення дитячих страхів «Страхи в будиночках» А. Захарова та М. Панфілової

n=25

Види страхів	До формуального експерименту		Після формуального експерименту	
	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть
1.Медичні страхи	88 %	22	48 %	12
2.Страхи заподіяння фізичної шкоди (травм, війн)	92 %	23	84%	21
3.Страх смерті	88%	22	80%	20
4.Страх тварин	84%	21	52%	13
5.Страх казкових персонажів	72%	18	28 %	7
6.Страх темряви	60%	15	16%	4
7.Соціально-опосередковні страхи	88%	22	76%	19
8.Просторові страхи	60%	15	40%	10

Високі показники позитивних змін зафіксовано за такими видами страхів як «медичні страхи» – 12 дітей (48%), порівняно з констатуючим етапом – 22 особи (88%); «страх тварин» 13 дітей (52%) порівняно з констатуючим етапом 21 дитина (84%), «страх казкових персонажів» – 7 дітей (28%) порівняно з констатуючим етапом – 18 дітей (72%); «страх темряви» – 4 дітей (16%) у порівнянні з констатуючим етапом 15 дітей (60%), що вказує на сформованість емоційно-значущих позитивних почуттів. Це є свідченням позитивних зрушень у емоційній сфері дошкільників, тобто вербалізуючи та малюючи власні страхи, граючись з ними, діти позбавилися акцентуваної напруги та зосередженості на певних типах страхів, озброїлися механізмами перероблення негативних почуттів у позитивні.

Але стосовно, окремої групи страхів, ситуація після корекційної роботи, залишилася майже не змінною, це стосується «страхів пов'язаних з заподіянням фізичної шкоди» – 23 дітей (92%) до корекційної роботи, та 21 дитина (84%) після формувальних впливів; категорія «страх смерті», яка становила наявними у 22 дітей (88%), після формуального експерименту визначилася у 20 дітей (80%); категорія «соціально-опосередковані страхи» – 19 дітей (76%) порівняно з констатувальним етапом – 22 дітей (88%), що є свідченням того, що означені види страхів не суттєво піддаються тимчасовим корекційним впливам, а також залежать, від оточення, тобто від відносин у родині (страх покарання, самотності). Результати відображені у табл.7.

**Порівняльна таблиця кількісних значень рівнів тривожності
за методикою-опитувальником Г. П. Лаврентьєвої і Т. М. Титаренко**

n= 25

Рівні тривожності	До експерименту		Після експерименту	
	%	Абс. к-сть.	%	Абс. к-сть.
Високий	20 %	5	8 %	2
Середній	36%	9	16%	4
Низький	44%	11	76%	19

За методикою перевірки рівнів тривожності після формувально експерименту значно знизилася кількість дітей з високим рівнем деструктивно-тривожних станів, після формувального впливу вона становила 8%, у 2 дітей, порівняно з констатуючим етапом – 5 дітей (20%). Це свідчить про те, що після впровадження психологічної програми корекції страхів зменшилася їх кількість та кількість дітей с проявами та схильністю дитини до суб'єктивного переживання таких емоційних станів, як страх, хвилювання, напруга. Що виявляється у почутті невпевненості в собі, беззахисності, безпомічності, безсилля перед реальними об'єктивними чи уявними (суб'єктивними) зовнішніми чи внутрішніми факторами, які містять небезпеку і загрозу самооцінці, рівню домагань, задоволенню основних потреб тощо.

Середній рівень тривожності, виявлено у 4 дітей (16%), у порівнянні з констатувальним етапом 9 дітей (36%), такі діти нерішучі, мають загострене почуття відповідальності, внутрішню потребу відповідати очікуванням інших.

Значним виявилися зміни у низькому рівні тривожності, що після формувального впливу становить 19 дітей (76%), у порівнянні з констатувальним періодом 11 дітей (44%), та вказує на відсутність у цієї групи дошкільників занепокоєння, наявна спокійна, конструктивна поведінка, емоційний спокій. Результати відображенні у табл.8.

Таблиця 8

**Порівняльна таблиця кількісних показників характеристики сімейної ситуації
очима дитини, за проективною методикою «Кінестетичний малюнок родини» Р. Бенса,
С. Кауфмана**

n=25

Симптокомплекс	До експерименту		Після експерименту	
	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть
1.Сприятлива сімейна ситуація	64%	16	76%	19
2. Тривожність	24%	6	12%	3
3.Конфліктність в сім'ї	16%	4	8%	2
4. Почуття неповноцінності в сімейній ситуації	12%	3	4 %	1
5. Ворожість в сімейній ситуації	8%	2	-	-

За даними отриманими у ході проведення проективної методики, було з'ясовано, що «сприятлива сімейна ситуація» очима дитини є наявною у 19 дітей (76%), у порівнянні з констатувальним періодом, де вона становила 64% (16 дітей), що говорить про конструктивну батьківську позицію, комфортну позицію дитини у родині. Про це свідчить загальна діяльність усіх членів родини, переважання людей на малюнку, зображення усіх членів родини, відсутність ізольованих членів родини, відсутність штриховки малюнка дитиною, гарна якість ліній малюнку, відсутність показників ворожості, адекватне положення людей на малюнку.Що є свідчення гармонійного розвитку дитини у родині завдяки спільності усіх виховних зусиль батьків щодо дитини, відчутті нею комфорту, спокою та підтримки з боку

батьків, відсутністю тривожності та конфліктності. Тобто більшість дітей після впливу корекційної програми відчувають себе більш комфортно у родині.

За наступним симптомокомплексом «тривожність», що становить після формувального впливу у 3 дітей (12%) у порівнянні з констатувальним періодом – 6 дітей (24%) показали, стан «тривожності» у своєму сприйнятті ситуації у родині, на це вказує багато штриховки на малюнку, основи лінії з сильним натиском, велика уважність до зображення дітей, привалювання речей на малюнку (книжки, столи, іграшки), двійні та переривчасті лінії, підкреслювання окремих деталей. Все це та відповіді дітей на запитання після проведення методики, свідчать про тривожний стан дитини у родині, через можливе сімейне неблагополуччя, деструктивні методи виховання та загальний емоційний фон взаємин у родині. Зменшення кількості дітей у зазначеному симптомокомплексі є ознакою ефективності проведеної корекції, яка мала вплив на внутрішній стан дитини, якій інтеріоризувався у її зовнішні відчуття свого стану у родині.

За категорію «конфліктність у родині» встановлено, у 2 дітей (8%), що у 2 рази нижче у порівнянні з констатувальним періодом – 4 дітей (16%). Що є свідченням того, що менше дітей почали відчувати неспокій у родині, через сварки батьків, між собою та з нею, відчуття занепокоєння та тривожності, відсутність комфортності та гармонії у родині, що створювало ситуацію емоційного неблагополуччя у дитини.

Симптомокомплекс «почуття неповноцінності в сімейній ситуації» визначено лише у 1 дитини (4%) дітей у порівнянні з показниками констатувального періоду – 3 дітей (12%), про це свідчать наступні ознаки: сама дитина зображує себе більш пропорційно на малюнку у порівнянні з іншими членами родини, зображує себе обличчям до родини, та з позитивними емоціями.

Показників за категорією «ворожість в сімейній ситуації», яка була виявлена у 2 дітей (8%) на етапі констатувального експерименту наразі не виявлено.

Отже, враховуючи усі отримані дані після формувального впливу програми корекції страхів дітей дошкільного віку засобами арттерапії, вважаємо, що програма має позитивні наслідки на розвиток та формування емоційної сфери дитини, а саме допомагає під впливом проєктивних технік, за допомогою звільнення внутрішньої напруги дитини, через її творчий потенціал розкриття та звільнення її від негативних та дискомфортно-деструктивних емоційних станів. Виявлено, що розвиток позитивних емоційних станів, почуттів впевненості у собі, комфортних переживань відбувається завдяки цілеспрямованому впливу на дитину. Проведення психолого-педагогічної корекції дозволило здійснити істотний вплив на подолання проявів тривожності та страхів у дітей в типових життєвих ситуаціях.

Корекція орієнтована не тільки на досягнення конкретних результатів, а на створення умов, що сприяють відредагуванню негативних переживань, відпрацюванню навичок адекватного взаємодії та реагування, зниження емоційного напруги, підвищення адаптаційних можливостей і розкриття творчого потенціалу дітей.

Таким чином, отримані результати свідчать про те, що завдяки організації та проведенню психокорекційної роботи вдається зменшити рівень тривожності і кількості страхів у дітей дошкільного віку. Співставлення реально отриманих результатів з очікуваними показує, що формувальний ефект є досить суттєвим та разом з тим, діти дошкільного віку не позбавилися усіх страхів, та тривожності навіть у спеціально створених умовах. Причиною тому є те, що розвиток дитини дошкільного віку, її емоційний стан, формування рис особистості залежать більшою мірою від найближчого оточення, тобто від родини. Батьківське ставлення це те, що має істотний вплив на дитину, і якщо змінювати тільки емоційний стан дитини, працюючи лише з нею, то результат буде незначний, недовготривалий, адже вплив повинен мати комплексний характер, охоплювати усі сфери життя дитини (родина, садок, психолог).

Отже, зроблена спроба виявити взаємозв'язок між організацією психокорекційної роботи і динамікою рівня тривожності і страхів показала, що підвищена тривожність і страхи дошкільників детермінуються різноманітними факторами, серед яких головне місце

належить факторам неблагополуччя сімейного виховання, тобто батьківського ставлення. Після формувального експерименту на основі проведення арттерапевтичної корекційної програми було виявлено, що рівень виразності страхів знизився, зменшилася кількість їх видів, але не занадто високі показники є наслідком того, що не було цілеспрямованого впливу на батьків, а отже, батьківське ставлення залишилося не змінним.

Попередження та подолання дитячих страхів є успішним через впровадження трьох напрямів роботи психолога: із вихователями (психокорекційна програма щодо подолання страхів повинна бути орієнтована на сумісну роботу вихователя та психолога, одним із першочергових завдань психолога є створення мотивації до включення у роботу саме вихователя), сім'єю (отримання інформації від батьків про особливості розвитку дитини, зворотній зв'язок від батьків щодо ефективності проведеної психокорекційної роботи) та вихованцями (психокорекційна програма має включати в себе ряд етапів, кожен із яких обумовлений особливостями адаптації дитини до взаємодії з соціальним оточенням, а також тими труднощами, які відчувають діти в процесі шкільного навчання).

Комплексний підхід до роботи з дитячими страхами набуває ефективності за умов дотримання принципів аналізу ролі страху в онтогенезі, його впливу на активність дитини, взаємозв'язку детермінант страху зі шляхами його психокорекції та психопрофілактики. Таким чином, знання і практичне володіння педагогами і психологами арт-терапією і системою засобів творчого самовираження дітей-дошкільнят допоможе уникнути грубих помилок і домогтися цілісного формування в процесі виховання психологічно здорової, ініціативної, гармонійної і вільної особистості дитини.

Дбаючи про відродження української нації, необхідно вирішувати соціально-психологічні проблеми дитинства, які виникли в умовах сучасного суспільства. Існує помилкове переконання, ніби страхи з часом зникнуть самі собою, аналіз теоретичних джерел свідчить про те, що дитина зростає і її страхи ростуть разом з нею.

Література

1. Арттерапія як постнекласична практика повсякденності / під. ред. Ю. К. Гундертайло, 2007. 190 с.
2. Бреусенко-Кузнецов А.А. Опыт сказочничества. *Динамика ценностно-смысловой сферы личности в условиях экзистенциального кризиса*: монографія. К.: КВИЦ, 2005. 386 с
3. Боулби Д. Привязанность / перевод с английского Н.Г.Григорьевой и Г.В.Бурменской. СПб., 2003. 378 с.
4. Виготський Л.С. Питання дитячої психології. М.: Просвіта, 1997. 224 с.
5. Варга А.Я. Типы родительского отношения. Самара, 1997. 86с.
6. Вознесенська Олена. Арттерапія в роботі практичного психолога: використання арт-технологій в освіті. Л. Мова. – Київ: Шкільний світ, 2007. 120 с.
7. В помощь педагогу ДООУ / Денисова Н.Д. Волгоград, Изд-во «Учитель», 2014 . 450 с.
8. Копытин А.И. Теория и практика арт-терапии. Питер, 2002. 368 с.
9. Климанова Ю. Намалюй свій страх: Дитячі страхи. *Сім'я і школа*. 1999. № 9. С. 22-46
10. Лаврентьева Г.П. Анкета визначення рівня тривожності дошкільника. М, 1992. 15 с.
11. Панфилова М.А. Страхи в домиках. Диагностика страхов у детей и подростков. *Школьный психолог*. 1999. №8. С.6-15.
12. Підлипишина Л.В. Основи арттерапії. К. : Марич, 2009. 60 с.
13. Сорока О.В. Корекція страхів методами арттерапії. К.: 2003. 325 с.
14. Шоттенлоер Г. Малюнок і образ в терапії. С-Пб.: 2001. 257 с.